

CIVILIZATION GENESIS: FROM BIRTH TO DECLINE

Lesya Panchenko^{1,2}, *Andriy Slivinskyi*^{1,3}

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ГЕНЕЗИС: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО ЗАНЕПАДУ

Леся Панченко, Андрій Сливінський

Abstract. The subject area of civilizational genesis contains many theoretical and conceptual intersections that have kept the professional environment in a state of debate for many decades. First of all, it concerns the substantive demarcation of culture and civilization, namely: to what extent is such a procedure appropriate in terms of the prospects for capitalizing epistemological resources and is the argumentation on this subject subject to the canons of scientific verification? The next conceptual intrigue concerns genealogy and the internal logic that generates the life program (or rather, the road map) of the emergence, development and extinction of civilization. These are the invariants that influence the course of civilizational processuality always and everywhere. And finally, the question arises about the ratio of the significance of invariant and concrete historical factors—whose influence is more significant and decisive?

Keywords: civilizational genesis, internal logic of formation, factors of evolution, factors of civilizational competitiveness, socio-cultural sphere, criterion demarcation

Анотація. Предметна сфера цивілізаційного генезису містить чимало теоретико-концептуальних перехресть, які впродовж багатьох десятиліть поспіль тримають фахове середовище в дискусійній напрузі. Насамперед ідеться про змістовну демаркацію культури та цивілізації, а саме: наскільки така процедура доцільна з міркувань перспектив капіталізації епістемологічних ресурсів і чи підлягає аргументація з цього приводу канонам наукової верифікації? Наступна концептуальна інтрига стосується генеалогії та внутрішньої логіки, яка генерує життєву програму (чи пак — дорожню карту) зародження, розвитку і вгасання цивілізації. Це — ті інваріанти, які здійснюють вплив на перебіг цивілізаційної процесуальності завжди й скрізь. А насамкінець виникає запитання щодо співвідношення значущості інваріантних та конкретно-історичних чинників — чий вплив є більш істотним і визначальним?

Ключові слова: цивілізаційний генезис, внутрішня логіка становлення, чинники еволюціонування, фактори цивілізаційної конкурентоспроможності, соціокультурна сфера, критеріальна демаркація

¹ Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

² rada@npu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0001-8436-1206>

³ 698789@ukr.net, <https://orcid.org/0009-0000-8998-5157>

Актуальність. Тематиці цивілізаційного генезису притаманна подвійна актуальність: по-перше, висновки розгляду цієї предметної сфери є доволі повчальними для оперування проблемними викликами, обумовленими кризовим станом сучасних світопорядкових реалій; по-друге, систематизація факторів ефективного цивілізаційного функціонування є вкрай необхідною для побудов реалістичних стратегем соціокультурного розвитку України.

Мета. Систематизувати чинники, які здійснюють визначальний детермінативний вплив на динаміку цивілізаційного генезису.

Виклад основного матеріалу

Осмилення внутрішньої логіки, іманентно притаманної становленню цивілізацій, потребує виявлення тих функціональних інваріантів, які лежать в основі життєдіяльності кожної цивілізації. Це, в свою чергу, перекидає місток до змістовної демаркації цивілізації та тих сутнісно споріднених явищ, які, попри таку спорідненість, цивілізацією не є — принаймні, можуть нею не вважатися з огляду та ті чи інші концептуальні міркування. Такі міркування або загострюють потребу змістовного й функціонального розмежування, або, навпаки, роблять його зайвим, недоречним.

Основним спорідненим із цивілізацією феноменом є культура: саме на неї припадає більшість концептуальних списів, зламаних у контексті цивілізаційної феноменології. Одним із найбільших авторитетів у питаннях інтерпретації взаємодій культури та цивілізації Ернст Кассіер у більшості випадків ототожнював буттєві феномени, репрезентовані культурою та цивілізацією, а у випадку необхідності розрізнення цивілізація порівняно з культурою поставала вдосконаленою формою суспільного буття і свідомості.

На думку Кассієра, символ як інструмент перетворення дійсності на цілепокладаючих пріоритетах, значно більшою мірою притаманний цивілізації, а символізація як призма сприйняття дійсності та евентуальності призводить до нарощування ресурсів цивілізації, до підвищення рівня її конкурентоспроможності. Це семантично перегукується зі світоглядним акцентом Освальда Шпенглера, який влучно зауважив, що культури виникають із піднесеною безцільністю польових квітів, а якщо виникненню і буттю квітів справді притаманна піднесена безцільність, то навіщо їй символи та інші засоби досягнення апріорі неактуальної мети — підвищення рівня конкурентоспроможності?

Втім, історичний статус культури і її вплив на цивілізаційний генезис не слід недооцінювати й применшувати: саме культура є репрезентантом того геному, на основі якого відбувається генезис кожної цивілізації, а втрата зв'язку з цим геномом врешті-решт призводить спочатку до низхідного тренду розвитку цивілізації, до її занепаду, а згодом — і до елімінації, краху. Тому змістовна демаркація культури та цивілізації ніколи не втрачала статусу істотної (а в багатьох випадках і визначальної) теоретико-методологічної потреби.

То що і чому є смисловим і функціональним еквівалентом Цивілізації? У дослідницькому середовищі змістовну відмінність культури та цивілізації обґрунтовано подають у вигляді своєї діалектичної єдності

та боротьби протилежностей між теорією та практикою, а також духом та матерією, відрекомендовуючи цивілізацію в буквальному сенсі матеріальною Культурою. В такій системі смислових координат *цивілізація* постає матеріальною оболонкою, формою *культури* як змісту, змістовної квінтесенції конкретно-історичного статус-кво. Це дало підставі Алену Бадью в «Похвалі політиці» саркастично ототожнити цивілізацію з «ліками від здоров'я культури» [2].

Цю концептуальну лінію можна істотно продовжити за рахунок таких вердиктів:

- якщо *цивілізація* — суть матеріальне, то *культура* — це субстанціал духовного (етичного, світоглядного, деонтологічного тощо);
- якщо *цивілізація* — прагматизм, то *культура* — романтизм;
- якщо *цивілізація* — тиражованість, то *культура* — унікальність;
- якщо *цивілізація* — порядок, то *культура* — творчість.

Інерційна логіка наведеного переліку також спонукає до ототожнення *цивілізації* з реалізмом, а *культури* — із символізм, проте ми вже аналізували тезу Кассієра про незацікавленість культури в такому функціональному інструменті, як символ, символізм і символізація. Тут варто зробити істотне доповнення: навіть попри те, що культура не вдається до послуг таких «зовнішніх ефектів», як символізація, вона перманентно генерує символічні опції і накопичує символічні передумови, якими користується вже цивілізація (чи пак — культура в цивілізаційній фазі свого еволюціонування).

Продовжуючи перелік сутнісних відмінностей культури та цивілізації, варто зауважити, що історії відомі приклади багатьох *магічних культур* (в основі яких — змістовний і спонукально-мотиваційний стрижень магії), а натомість — жодної *магічної цивілізації*.

Крім того, якщо *культура еротична*, то *цивілізація прагматична і меркантильна*: на відміну від *щирої в своєму коханні* (цілових переважностях) *культури*, *цивілізація* лише *імітує почуття, намагається використати їх у своїх інтересах і безпardonно паразитує на них*. Як зазначав Ендрю Маккензі, шлях цивілізації вимощений квитанціями про сплату податків — це прозорий натяк на першочергове значення фінансово-економічної сфери для функціонування цивілізації.

Важливий аргументаційний аспект пов'язаний з потребою відповіді на запитання, чи не занадто ризиковано ототожнювати цивілізацію з належним? Справа навіть не в позиціонуванні обережного скепсису щодо чеснот цивілізації і не в оперті на концептуальний засновок, що лише *культура є культивуванням належного* — справа в іншому: якби цивілізація справді була інтерпретацією буття як належного, то в такому разі не існувало б безлічі прикладів жорсткого протистояння цивілізацій — аж до повного знищення одна одною. Якщо вже дуже кортить подавати цивілізацію в контексті належного, то варто, принаймні, зробити істотне застереження: йдеться про належне з міркувань інтересів і перспектив реалізації потенціалу розвитку конкретної цивілізації (а оскільки інтереси й перспективи реалізації потенціалу розвитку різних цивілізацій можуть істотно відрізнятися, то це пояснює поширену практику цивілізаційного протистояння).

Осмыслиючи цей аспект у праці «Про культуру», Микола Бердяєв наголошував, що культура народилася з лона культу, її витoki сакральні, а походження — достеменно благородне. Натомість цивілізація не може похизуватися благородним походженням, бо вона де-факто «*rapvenue*» (французькою — вискочка). Такі генеалогічні передумови обумовлюють відповідні онтологічні наслідки, а саме: якщо шлях культури аристократичний, то шлях цивілізації буржуазний і демократичний; якщо культурі притаманна оригінальність і неповторність, то цивілізація — наслідок узагальнення й інструмент повторюваності. Врешті-решт *культура має душу, цивілізація ж володіє лише методами та знаряддями*.

Аспект зародження, розвитку і вгасання цивілізації потребує розуміння того, що кожна цивілізація є формою та етапом світового історичного процесу, його конкретизацією за певними критеріями, а в основі кожної культури та цивілізації знаходиться архетипне ядро, під впливом якого генеруються основні світоглядні та сенсожиттєві орієнтири.

У книзі «Ультрасуспільство: як 10000 років війни зробили людей найбільшми кооператорами на Землі» Пітер Турчин з'ясовує, що на Землі існувало чимало кооперативних видів, які успішно співпрацювали, проте людська здатність працювати в команді виявилася однією з найбільш ефективних [9]. Щоправда, перевершити бджіл, термітів і мурах люди спромоглися відносно недавно — близько 10000 років тому. Загалом же історія людства — від перших розрізнених груп *Homo sapiens* аж до найбільших імперій — полягає в тому, що наші сили співпраці стали можливими значною мірою завдяки конфліктам та війнам. Парадоксальність цієї логіки пов'язана з тим, що конфлікти та війни разом із тим руйнують людство, ставлять під сумнів його гармонію і загалом існування.

І саме ця здатність до ефективної колективної взаємодії виявилася визначальним фактором як для зародження цивілізації, так і для того, щоб людина була важливою і органічною складовою цивілізації, ключовим елементом її системи. Однак історії відомі чимало фактів, які важко пояснити навіть дуже ефективною колективною взаємодією людства. Крім того, знову й знову з'являються артефакти, чий вік значно перевищує хронологічні межі всіх відомих цивілізацій. Приміром, чим пояснити той факт, що піраміди плато Гізи насправді мають значно старший вік, ніж династії фараонів, з якими їх історична наука й археологія ототожнювали в ХХ столітті? Сучасні дослідники схиляються до думки, що вони збудовані вдвічі й навіть утричі раніше, ніж вважалося — тобто не 4500, а від 8500 до 12000 тисяч років тому, коли не існувало не лише фараонів, а й додинастійного Стародавнього Єгипту. Або чим пояснити безпрецедентну достовірність астрономічних хронік Вавилону та астрономічного календаря майя? За таких обставин закономірне друге дихання отримує теорія палеоконтакту як передумова «раптового» цивілізаційного генезису. Раптовість у даному разі треба розуміти як відсутність закономірних і достатніх передумов для наслідків у формі цивілізаційного сплеску.

Принагідно зазначимо, що фахове співтовариство досі не сформулювало чітких критеріїв, які дають підстави констатувати наявність цивілізації та її принципову відмінність від явищ. Які не підпадають під визначення цивілізації. Втім, на конвенційному рівні погоджено, що невід'ємним

атрибутом цивілізації є місто як центр ремесла і торгівлі, а також адміністративний центр, оточений городищем. Між іншим, це пояснює, чому перша європейська цивілізація Вінча (як, зрештою, і Трипільська) позиціонується цивілізаціями лише умовно, з багатьма застереженнями [6].

Так, коли понад 8000 років тому перші землеробці Європи переселилися на родючі землі центральних Балкан, то вони розвинули складні суспільства й передові технології, а також витончені художні та ритуальні практики, що знайшло своє втілення в дивовижних керамічних виробках. Представники цієї протоцивілізації були фермерами, вони випасали худобу та вирощували сільськогосподарські культури, розробили першу в Європі обробку металу й жили у великих поселеннях, однак є одне «але»: ці багатотисячні поселення не відповідають класичним канонам міста — вони не були адміністративно структурованими, а розділ праці в них був значною мірою стихійним і ситуативним, а не чітко закріпленим за критеріями виконання певних суспільних функцій і обов'язків.

Найбільш типовим, класичним втіленням цивілізації Стародавнього Риму були дороги. Твердження про те, що всі дороги ведуть до Риму, є не просто фігурою мовлення — воно коректно віддзеркалює деякі істотні реалії, а саме: 2000 років тому римляни збудували 80 тисяч кілометрів доріг, які простяглися від Британії на північному заході до Єгипту на південному сході.

Зрештою, справа не лише й не стільки в кількісних показниках, скільки в якісних параметрах: для деяких категорій доріг викопували ґрунт на глибину 7 метрів, оскільки шляхопровід призначався для того, щоб витримати тривалу експлуатацію багатотисячними легіонами солдат, обозами із провіантом, кіннотою та колісницями. Римським канонам була абсолютно рівна дорога, яка ігнорувала потребу незначного повороту вліво чи вправо, аж поки сукупний кут повороту не сягав 90 градусів: тоді робили поворот і знову кілька десятків чи сотень кілометрів дорогу знову не прокладали по прямій. Між іншим, легендарні німецькі автобани, які в багатьох випадках є надбудовою над римськими дорогами, дуже вдало для себе використали таку перевагу римської інженерії I–II століть. Також вражаючим втіленням римського інженерного генію є мости і акведуки, які в багатьох випадках функціонують навіть сьогодні.

Деякі дослідники вилучають фактор доріг із переліку обов'язкових атрибутів цивілізації на тій підставі, що Стародавня Греція, цивілізаційний статус якої не підлягає сумніву, не володіла розвинутою мережею дорожнього покриття. З цього приводу слід зазначити про таку важливу специфічну ознаку грецької античності, як полісна організація життєдіяльності, а саме: цивілізація Стародавньої Греції складалася з міст-держав, які володіли досконалыми інфраструктурними інструментами в межах своїх полісів, а от території між полісами були або нічийними, або часто переходили з рук у руки, тому здійснювати значні інвестиції в інфраструктуру доріг на цих ділянках було нерентабельно. Але оскільки специфіка Стародавньої Греції є вкрай нетиповою, то недостатню розвиненість її доріг можна вважати винятком із загального правила й знехтувати ним.

Чи не найбільш дискусійним аспектом упродовж тривалого часу залишається каузальність цивілізаційного занепаду — тобто сукупність при

чин, які призвели до наслідку цивілізаційного краху, який на етапі розквіту цивілізації здавався неможливим, чимось неймовірним. Доволі поширеною є теорія катастрофізму як пояснення «раптового» фіаско цивілізаційної величі. Приміром, цивілізація майя припинила своє існування фактично внаслідок самознищення: замість того, щоб шукати і знайти дієву відповідь на виклики мегасухи, що тривала майже півтора століття (800–950 роки), цей народ намагався заслужити прихильність богів будівництвом усе більш величних храмів, а оскільки на оздоблення новозбудованих культових споруд був потрібен нефрит, поклади якого на територіях майя були доволі обмеженими, то за цей стратегічний ресурс розгорнулося криваве протистояння між основними містами-центрами цивілізації майя, внаслідок якої впродовж століття (до 900 року) цей цивілізаційний феномен практично припинив своє існування (залишилися лише окремі периферійні відгалуження на півострові Юкатан, де кількість опадів з огляду на близькість Атлантичного океану була дещо вищою, ніж на територіях найвищого цивілізаційного розвитку майя).

Проте, в абсолютній більшості випадків цивілізації зазнавали не раптового краху, а поступово йшли до цієї фінальної межі, тому концепція катастрофізму якщо й має підстави, то все ж не може претендувати на домінуюче становище. Більше того, цивілізація може існувати ще тривалий період після того, як вона екзистенційно збанкрутувала і втратила свою креативність. Наприклад, Рим збанкрутував у 249 році нашої ери, однак проіснував до 476 року нашої ери, а хронологію еволюціонування західно-ї/глобальної ліберальної демократії можна подати у вигляді таких етапів: епоха першопрохідців: 1793–1880; епоха завоювань: 1880–1918; епоха торгівлі: 1918–1945; епоха достатку: 1945–1965; епоха інтелекту: 1965–1991; епоха занепаду, яка супроводжується дегенерацією та декадансом: 1991–2024 [2].

Втім, дух еліти може стримати розпад. Але як тільки еліта втрачає свою якість і політичну волю, то відцентрові сили одразу зростають у геометричній прогресії. Це повною мірою перегукується із концептуальним наголосом Артура Джозефа Тойнбі: «Civilization die from suicide» — тобто цивілізації гинуть унаслідок самогубства [7]. Зрештою, Вільям Джеймс Дюрانت міркував у схожий спосіб — не випадково епіграфом до своєї 11-томної «Історії цивілізації» він обрав такий епіграф: «Жодна велика нація не була завойована ззовні, доки вона не зруйнувала себе зсередини» [5]. А загалом же дослідницьке середовище напрацювало консенсус щодо чотирифазного цивілізаційного циклу: 1) важкі часи створюють сильних людей; 2) сильні люди створюють хороші часи; 3) добрі часи створюють слабких людей; 4) слабкі люди створюють важкі часи. На цьому цикл замикається [10].

Занепад цивілізації — це завжди певний етап її деградації, в основі якої завжди знаходяться цілком об'єктивні й логічні причинно-наслідкові зв'язки. Значний компаративний аналіз факторів, які є необхідними й здебільшого достатніми для краху цивілізації, здійснив Джаред Даймонд у книзі «Колапс: як суспільства роблять вибір на користь того, щоб зазнавати невдач чи досягати успіху» [3]. Відповідно до здійсненого ним аналізу, ключовими факторами цивілізаційного і загалом суспільного занепаду в усьому світі та в усі часи були три ключові фактори: по-перше, неефективний

політичний менеджмент, по-друге, зміни клімату, по-третє, демографічні вибухи. Саме ці причини лежать в основі всіх наслідків у формі цивілізаційного краху — щоправда, в різних прикладних історичних кейсах до цієї тріади додаються й інші чинники, призводячи до кумулятивного ефекту.

Переосмислюючи цей теоретико-концептуальний здобуток у наступному дослідженні під назвою «Зброя, мікроби та сталь», Джаред Даймонд спробував відповісти на запитання, як європейцям вдалося витіснити, завоювати й знищували корінних американців, африканців, азіатів та австралійців? [4]. Іншими словами, йшлося про пошук причин, які призвели до наслідків у формі домінування західної цивілізації над рештою світу (принаймні, над її більшою частиною).

На переконання автора, відповідь на це запитання слід шукати в глобальному рельєфі конкурентоспроможності, який почав формуватися після завершення попереднього льодовикового періоду. Динаміка цього процесу була різною з багатьох причин — зокрема, на темпи виробництва продуктів харчування здійснював істотний вплив клімат, географічні особливості й навіть форми континентів. Врешті-решт перевагу отримали соціуми, які віддали перевагу прискореному виробництву продуктів харчування. Напрошується запитання: чому соціуми чи соціальні прошарки мисливців-збирачів не витримали конкуренції? Тому, що на їхню життєдіяльність здійснювали вплив надто багато зовнішніх факторів, а їхня кваліфікованість не була гарантією загального успіху на тривалу перспективу.

Двома іншими факторами, які визначили успіх європейської експансії, були опірність імунітету мікробам як закономірний наслідок скотарства та зброя як інструмент ефективного захисту і нападу. Відтак, соціуми, які володіли максимальною кількістю інструментів цивілізаційного домінування й ефективно використовували їх на практиці, отримали визначальні конкурентні переваги: вони не лише спромоглися захистити себе, а й завоювати інші території, знищуючи підкорене населення зброєю двох типів — у вигляді як заліза, так і хвороб.

Із предметною сферою досліджень Джареда Даймонда (щодо причин того, чим обумовлене цивілізаційне домінування Заходу) перегукується резонансна книга Яна Морріса «Міра цивілізації: як соціальний розвиток визначає долю націй» [8]. Морріс так само здійснив колосальну експертизу розвитку Сходу та Заходу впродовж попередніх 13 000 років (з кінця попереднього льодовикового періоду), однак запропонував визначати індекс вимірювання соціального розвитку за чотирма критеріями: 1) соціальною організацією, 2) енергозабезпеченням на душу населення, 3) військовим потенціалом, 4) інформаційними технологіями. Автор з'ясував, що абсолютну більшість часу з моменту льодовикового періоду найбільш розвиненим регіоном світу було європейське Середземномор'я. Цьому статус-кво сприяли істотні об'єктивні передумови: саме в цих широтах був максимально сприятливий для різних видів життєдіяльності клімат, географічне, рельєфне й біологічне різноманіття, а також ріки та Середземне море як зручні комунікативні та міграційні опції.

Однак у VI столітті ситуація зазнала докорінних змін: на заході Європи завершився період кліматичного оптимуму, що призвело до тривалих посух і господарсько-економічної стагнації, внаслідок чого регіон Східної

Азії перехопив цивілізаційну ініціативу; і так тривало б по сьогоднішній день, якби раптом не зробила різницю нова цивілізаційна карта — енергія викопного палива (йдеться передовсім про вугілля), завдяки якій Захід зробив рішучий крок уперед у цивілізаційних перегонах із рештою світу.

Висновки

Здійснення змістовної демаркації культури та цивілізації не лише в принципі можливе, а й доцільне, оскільки ієрархії їхніх змістовних пріоритетів визначають їхній онтологічний статус і перспективи, а крім того між цими ієрархіями існують не просто окремі розбіжності, а й значною мірою антагоністична несумісність. Наприклад, якщо культура базується на світоглядних, ідейних, духовних, аксіологічних, етичних та деонтологічних основах і за відсутності цих маркерів втрачає свій буттєвий статус, то життєдіяльнісні перспективи цивілізації обумовлені факторами впорядкованості, структурованості, ієрархізованості та передбачуваності, а це означає, що цивілізація може ефективно функціонувати за відсутності буквально кожного імператива культури, проте за відсутності хоча б одного зі своїх імперативів переходить у функціональну фазу стагнації.

Фундаментальною проблемою цивілізації є її адміністративна складова: на етапі зародження цивілізації вона відіграє ледь не основну позитивну роль, оскільки започатковує вкрай необхідну для цивілізації впорядкованість і звітність. Однак згодом адміністративна вертикаль починає функціонувати в режимі забезпечення власних інтересів, а інтереси суспільства (цивілізації) відходять на другий план, а коли спільне благо підпорядковується індивідуальному чи корпоративному благу, то починається етап цивілізаційного вгасання і переломити інерцію цієї негативної тенденції вкрай непросто.

Безперечно, цивілізація може зруйнуватися внаслідок природної стихії і катаклізмів, кліматичних збоїв і зовнішньої інвазії, проте відсутність того, що в наш час має назву політична воля (вона ж — адміністративна ефективність) залишається найбільш небезпечним викликом на адресу цивілізації: як свідчить досвід всесвітньої історії, саме від цього фактора відбулася найбільша кількість цивілізаційних катастроф.

Література

- [1] Бадью А. 2019. *Похвала політиці: бесіди з Од Ланслен, ст. та виступи* / Ален Бадью; з фр. пер. А. Репа. Львів : Вид-во Анетти Антоненко ; Київ : Ніка-Центр. 223 с.
- [2] All Civilizations Follow the Same Pattern. https://www.youtube.com/watch?v=6hUS0Q_lzNA (Дата звернення: 2.12.2024).
- [3] Diamond J. 2011. *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. Penguin Books. 608 p.
- [4] Diamond J. 2017. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. W. W. Norton & Company. 528 p.
- [5] Durant W. J. 1975. *The Story of Civilization—Full 11-Volume Set*. Simon and Schuster. 500 p.

- [6] Europe's First Civilization: the Vinča Culture. <https://www.youtube.com/watch?v=n7L7KZFrACc> (Дата звернення: 5.12.2024).
- [7] How Civilizations Die, According to Arnold Toynbee. <https://www.youtube.com/watch?v=3gzkHhSMHIA> (Дата звернення: 10.11.2024).
- [8] Morris I. 2013. *The Measure of Civilization: How Social Development Decides the Fate of Nations*. Princeton University Press. 400 p.
- [9] Turchin P. 2012. *Ultrasociety: How 10,000 Years of War Made Humans the Greatest Cooperators on Earth*. Beresta Books. 272 p.
- [10] Tytler's Cycle of Civilizations. <https://www.youtube.com/watch?v=-uRZAgCGhCY> (Дата звернення: 7.10.2024).

References

- [1] Bad'yu A. 2019. Pokhvata politytsi: besidy z Od Lanslen, st. ta vystupy [In praise of politics: conversations with Aude Lancelin, st. and speeches] / Alen Bad'yu ; z fr. per. A. Ryepa. L'viv : Vyd-vo Anetty Antonenko ; Kyiv : Nika-Tsentr. 223 s.
- [2] All Civilizations Follow the Same Pattern. https://www.youtube.com/watch?v=6hUSOQ_lzNA (Accessed: 2.12.2024).
- [3] Diamond J. 2011. *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. Penguin Books. 608 p.
- [4] Diamond J. 2017. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. W. W. Norton & Company. 528 p.
- [5] Durant W. J. 1975. *The Story of Civilization—Full 11-Volume Set*. Simon and Schuster. 500 p.
- [6] Europe's First Civilization: the Vinča Culture. <https://www.youtube.com/watch?v=n7L7KZFrACc> (Accessed: 5.12.2024).
- [7] How Civilizations Die, According to Arnold Toynbee. <https://www.youtube.com/watch?v=3gzkHhSMHIA> (Accessed: 10.11.2024).
- [8] Morris I. 2013. *The Measure of Civilization: How Social Development Decides the Fate of Nations*. Princeton University Press. 400 p.
- [9] Turchin P. 2012. *Ultrasociety: How 10,000 Years of War Made Humans the Greatest Cooperators on Earth*. Beresta Books. 272 p.
- [10] Tytler's Cycle of Civilizations. <https://www.youtube.com/watch?v=-uRZAgCGhCY> (Accessed: 7.10.2024).